

ОСОБЛИВОСТІ ДІЄВІДМІНЮВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ ЗАПОРІЗЬКОГО НАДАЗОВ'Я

Пачева В. М. Особливості дієвідмінювання в українських говірках Запорізького Надазов'я.
У статті розглядаються форми дієслів в українських запорізько-надазовських говірках, виявлено особливості дієслівної словозміни.

Ключові слова: дієвідмінювання, форми дієслів, українські говірки Запорізького Надазов'я.

Пачева В. Н. Особенности спряжения в украинских говорах Запорожского Приазовья.
В статье рассматриваются формы глаголов в украинских запорожско-приазовских говорах, установлено особенности словоизменения глаголов.

Ключевые слова: спряжение, формы глаголов, украинские говоры Запорожского Приазовья.

Pacheva V. N. Features conjugation in Ukrainian Zaporizhzhya-Azov dialects.

The article investigates verb forms in Ukrainian Zaporizhzhya-azov dialects, established the features of verbal inflection.

Key words: conjugation, verb forms, Ukrainian Zaporizhzhya-azov dialects.

Актуальність запропонованої теми визначається потребою всебічного подальшого наукового дослідження говорів української мови, їх системи і структури. Саме в говорах процеси формотворення відзначаються різноманітністю варіантів, що дає цінний матеріал для української діалектної граматики. Серед завдань, які стоять перед дослідниками, є з'ясування особливостей діалектної словозміни, зокрема дієвідмінювання.

Більшість дослідників, які сьогодні порушують проблему дієслівної словозміни, аналізують дієслівні форми на основі літературних текстів та писемних пам'яток [8; 9; 10; 11; 14]. Вивчення ж особливостей дієслівної словозміни на матеріалі українських говірок, на нашу думку, є недостатнім. Серед робіт, що з'явилися останнім часом, можна назвати статтю М. Делюсто, у якій проаналізовано дієслівні форми на матеріалі західностепової говірки с. Шевченкове Кілійського району Одеської області [7].

Ми пропонуємо розглянути цю проблему на матеріалі іншого різновиду степового говору – українських запорізько-надазовських говірок. Мета дослідження – виявити характерні риси дієслівної словозміни в українських говірках Запорізького Надазов'я в порівнянні з відповідними рисами інших говорів південно-східного наріччя української

мови. За об'єкт дослідження взято граматичну систему українських запорізько-надазовських говірок, а за предмет – дієслівну словозміну.

Матеріалом для вивчення проблеми послужили діалектні тексти, зібрані нами в українських селах південних районів Запорізької області: Бердянського (села Андріївка, Берестове, Дмитрівка, Карла Маркса, Миколаївка, Новотроїцьке, Успенівка), Приморського (Борисівка, Єлизаветівка, Єлисіївка, Лозанівка, Новоолексіївка, Партизани), Приазовського (Бесідівка, Володимирівка, Воскресенка, Ганноопанлінка, Горіхівка, Дмитрівка, Новокосянтинівка, Новомиколаївка, Олександрівка, Приморський Посад, Степанівка Перша), Мелітопольського (Вознесенка, Костянтинівка, Новомиколаївка) та Якимівського (Вовчанське, Давидівка, Охримівка, Шелюги). Респондентів умовно поділено на 4 вікові групи: молодшу (20–40 років), середню (40–60 років), старшу (60–80 років) та найстаршу (більше 80-ти років).

У системі дієслова в досліджуваних говірках за їх морфологічними рисами відповідно до традиції виділяємо такі класи форм: інфінітив як окрему форму, дієвідмінювані форми, дієприкметник, дієприслівник, дієслівні форми на *-но*, *-то*. Обмежені форматом статті, зупинимося на дієвідмінюваних формах – дієсловах дійсного способу (формах теперішнього часу дієслів недоконаного виду та співвідносних із ними формах простого майбутнього часу дієслів доконаного виду).

Так, у говірках Запорізького Надазов'я, як і в інших групах говорів та українській літературній мові, залежно від парадигматичних ознак дієслова, спостерігаються форми 1^{-ої}, 2^{-ої}, 3^{-ої} особи однини та множини в I та II дієвідмінах. Зокрема, дієслова I дієвідміни в 1^{-ій} особі однини і 3^{-ій} особі множини, утворені від основи інфінітива на кінцеві задньоязикові приголосні основи *-з*, *-к*, виступають у говірках без перехідної палаталізації цих приголосних паралельно до літературних форм у мовленні представників молодшої, середньої і старшої вікових груп. Виняток становить мовлення осіб найстаршої вікової групи, де спостерігаються дані форми без перехідної палаталізації цих приголосних і без паралельного вжитку варіантів літературної мови, наприклад:

$[m \text{ } \overset{\circ}{o}z \text{ } \overset{\circ}{y}] - [m \text{ } \overset{\circ}{o}z \text{ } \overset{\circ}{y}t'] - [sm \text{ } \overset{\circ}{o}z \text{ } \overset{\circ}{y}t'];$
 $[ni \text{ } (e^u)k \text{ } \overset{\circ}{y}] - [ni(e^u)k \text{ } \overset{\circ}{y}t'] - [nani(e^u)k \text{ } \overset{\circ}{y}t'].$

Значно більше особливостей спостерігаємо у формах 1^{-ої} особи однини дієслів II дієвідміни, зокрема з основою на передньоязикові приголосні *-д*, *-т*, *-з*, *-с*. За аналогією до форми 3^{-ої} особи множини відбулося вирівнювання форм 1^{-ої} особи однини, яке виявилось в утраті чергування *-д*, *-т*, *-з*, *-с* з шиплячими, що взагалі характерно для багатьох українських говорів [3, с. 131]. Проте ця риса найбільш послідовно поширена в новостворених степовому і слобожанському говорах та певною мірою в полтавських говірках [5, с. 110], [4, с. 183]. У говірках Запорізького Надазов'я процес аналогічного вирівнювання основ крайніх

членів парадигми сьогодні залишається активним, наприклад: [атв'іт'у], [б'од'у], [в'од'у], [пов'од'у], [в'оз'у], [йіз'д'у], [ли(е'')т'у], [нах'од'у], [н'ос'у], [пон'ос'у], [обв'од'у], [п'і(у)тх'од'у], [п'е'р'спр'ос'у], [п'огл'ад'у], [п'рих'од'у], [с(у)е'д'у], [спр'ос'у], [х'од'у], [сх'од'у].

Водночас дані дієслівні форми можуть утворювати паралельні варіанти до цих же дієслів, але з кінцевими шиплячими основи, як і літературній українській мові. Форми дієслів із чергуванням -д, -дж, -ж; -т, -ч; -с, -ш виступають у говірках значно рідше і є характерними для мовлення респондентів, що належать до усіх вікових груп, окрім найстаршої, наприклад: [б'уж'у], [в'ож'у], [н'ош'у], [пон'ош'у], [ли(е'')ч'у], [си(е'')ж'у], [поси(е'')ж'у], [х'ож'у], [х'одж'у], [сх'одж'у].

Як відомо, ареал форм дієслів 1 особи однини з д', т', з', с' у їх основі охоплює, окрім степових та слобожанських, також західнополіські, середньополіські, а також українські говірки Воронежчини [1]. Питання про виникнення форм дієслів із зубними на місці шиплячих у діалектологічній науці пояснюється дією граматичної аналогії [18, с.188], проте питання про форми, які спричинили цю аналогію, залишається відкритим: зустрічаємо погляди, що форми без чергування -д, -т, -з, -с із шиплячими є новими формами, що поширені в діалектах новішої формації [3, с. 131], впливом аналогії до основи інших форм – 3-ої особи множини на форми 1 особи однини [13, с. 94; 16, с. 90] чи яскравою рисою української говірки [12, с. 18; 7, с. 226]. Як бачимо, ця діалектна морфологічна риса зберігається і в запорізько-надазовській групі говірок.

Ізольований тип дієвідмінювання атематичних дієслів, парадигми яких не співвідносяться із парадигмами I, II і змішаної дієвідмін, має місце і в досліджуваних говірках, у яких парадигма цих дієслів, як і взагалі в південно-східних говорах, виражається чіткіше в однині за допомогою афіксів -и (-иш), -ш, -т'(-ц'). Особливістю всіх форм парадигми атематичних дієслів, окрім 3^{-ої} особи множини, є кінцевий голосний основи, що обумовлює консонантний початок суфікса (флексії) [17, с. 113]. Хоча найбільш поширений варіант становлять форми на -т, ' (-ц'), проте у ряді випадків у говірках переважають форми на -и (-иш), -ш, наприклад:

[дас'і]–[дас'іш]–[даш], [дас'т']– [дас'ц'];
[йіс'і]–[йіс'іш]–[йіш], [йіс'т']–[йіс'ц'].

Форми *даш*, *йш* у досліджуваних говірках виникли, очевидно, під впливом старожитніх українських говорів (скоріш за все полтавських), носії яких дозаселяли територію Запорізького Надазов'я, і підтримуються тут, очевидно, ще й впливом російської мови. На думку деяких лінгвістів, форми на -и та -иш характерні не тільки степовим, слобожанським і полтавським говіркам, а й окремим південно-західним та північним [17, с.113]. Як було помічено С. П. Бевзенком, дієслова архаїчної дієвідміни в усіх говорах зберігають у 3^{-ій} особі однини кінцевий -т': [дас'т'], [дас'ц'] [3, с.134]. Узагалі ж, форми дієслів архаїчної дієвідміни

на *-иш* властиві багатьом українським говіркам [1, т. 3, ч. 4], у яких вони виникли за аналогією до дієслів I та II дієвідмін із кінцевим *-ш* [17, с. 113].

Зрідка дієслова I дієвідміни в 3^{-ій} особі множини майбутнього часу та 3^{-ій} особі однини теперішнього часу утворюють нестягнені форми: [о́раї̇ ут']–[з о́раї̇ ут']–[з о́раї̇е], що спостерігаються в мовленні представників усіх вікових груп. Широко вживаються також стягнені безфлексійні форми дієслів I дієвідміни окремого різновиду (колишнього III класу): [зна], [з ула́], [з ука́], [д у́ма], [ни(e^u)та́], [п о́убива́], [сл у́ха].

Форми дієслів на зразок *зна* (з інфінітивним варіантом суфікса) спостерігаються паралельно до форм дієслів на зразок *знає* з тематичним голосним *-е*, як і в літературній мові, наприклад:

[зна́їе], [з ука́їе], [з ула́їе], [ни(e^u)та́їе], [п о́убива́їе], [сл у́хаїе].

Стягнені безфлексійні форми характерні південно-східним діалектам, де вони є наслідком граматичної аналогії; їх утворено за моделлю безфлексійних і стягнених форм старожитніх говорів, як пояснює Н. Й. Марчук [17, с. 112]. У говірках короткі форми цих дієслів найчастіше вживаються при швидкому темпі мовлення, а при повільному – поряд із повними. Отже, стягнені безфлексійні форми дієслів є більш характерними для досліджуваних говірок, ніж повні.

Дієслова II дієвідміни з наголошеною основою в усіх говірках утворюють переважно форму 3^{-ої} особи однини за типом дієслів I дієвідміни, тобто спрощені форми (з нульовою флексією і тематичним голосним *-е*) без кінцевого *-т'*: [в о́зе], [д о́йе], [н о́се], [р о́бе], [х о́де].

Ці форми в мовленні представників усіх вікових груп переважають. Характерні вони й українським говіркам нової формації – слобожанським та степовим, включаючи й переселенські [3, с. 134; 15, с. 103]. Також спостерігаються й у степових говірках долини р. Кінської [19, с. 189] та долини р. Мокрої Сури [6, с. 91].

Форми дієслів II дієвідміни із кінцевим *-т'* лише в окремих говірках уживаються незалежно від наголосу, наприклад: [в о́зит'] / [в о́зіт'], [нав о́зит'], [д о́йи́ т'] / [дойі́т'], [подойі́т'], [р о́бит'] / [р обі́т'], [нар о́бит'], [раб о́тайі́т'], [пораб о́тайі́т'].

Отже, спрощені форми функціонують переважно в самостійному вжитку, як і в полтавських говірках [4, с. 188; 5, с. 340].

Згідно із найдавнішими слов'янськими флексіями в запорізько-надазовських говірках, подібно до літературної мови, дієслова 1^{-ої} особи множини теперішнього і майбутнього часу дійсного способу утворюють форми на *-мо* / *-м*, із значною перевагою останніх, наприклад:

[ім'і́ім], [саж́а́йім], [насаж́а́йім],
[са́д о́вим], [са́дим], [поса́дим],
[п о́лим], [поп о́лим], [р о́бим],
[саж́а́йи(і)м о], [насаж́а́йи(і)м о],
[са́д о́вим о], [са́дим о], [поса́дим о],

[p'óbim' o], [zr'óbim' o].

Також у запорізько-надазовських говірках у ненаголошеній парадигмі дієслів 3^{-ої} особи множини поряд з формами на -am', які в літературній мові складають II дієвідміну, спостерігаються форми, що одночасно належать і до I дієвідміни, на -um', наприклад:

[d'óyat']–[d'óy' um'],
 [k'ól'am']–[k'ól' um'],
 [k'ós'am']–[k'ós' um'], [nak'ós' um'],
 [n'ós'am']–[n'ós' um'],
 [nl'ót'am']–[nl'ót' um'],
 [n'ómn'am']–[n'ómn' um'],
 [n'ól'am']–[n'ól' um'],
 [n'óyat']–[n'óy' um'],
 [x'ód'am']–[x'ód' um'], [nah'ód' um'], [nrux'ód' um'],
 [l'óž' um']–[l'óž' am'],
 [s'úu' um']–[s'úu' am'], [no(a)s'úu' um'],
 [m'ópl' um']–[m'ópl' am'], [nat'ópl' am'],
 [úč' um']–[úč' am'].

У наголошеній позиції від дієслова *бігти* утворюються форми на -am' (досить часто) і на -um' (значно рідше), наприклад: [b'ížam'] – [b'íž' um']. На думку Н. Й. Марчук, флексію -um', а інколи -am' у ненаголошеній позиції в південно-східних говорах безпідставно визначати як основний диференціатор дієвідмін, показник I чи II дієвідміни. Форми на -um' поширені в степових і слобожанських говірках, у полтавських, деяких північних та південно-західних [17, с. 107]. А. М. Муқан вважала, що варіанти на -um' поширені в говорах української мови під дією різних чинників, серед яких вона не відхиляла і вплив сусідніх російських говірок [18, с. 198]. А. В. П. Дроздовський, окрім аналогії з 1^{-ою} особою та впливу російської мови, називає ще й акомодацию [12, с. 19].

Форми передминулого (давноминулого) часу менше поширені, проте характерні для мовлення представників усіх вікових груп у говірках Запорізького Надазов'я, наприклад: [b'ulá br'osála], [b'ul' ó br'osát'], [b'ulí dalí], [b'ulá zr'obíla], [b'uu' zr'obíu'], [b'ulá sn'ivála].

Форми 1^{-ої} особи множини наказового способу вживаються також зрідка, вони переважно такі, як і в літературній мові. Однак в окремих випадках у деяких говірках часто трапляються форми із наголошеною флексією -om паралельно до -im : [x'od'ím] – [x'od'óm] та [naid'óm].

Отже, дієвідмінювані форми в говірках Запорізького Надазов'я засвідчують ряд діалектних морфологічних рис, що чітко виступають у мовленні респондентів різного віку і поширюються тут під впливом тих чи тих чинників:

1) вирівнювання форм 1^{-ої} особи однини дієслів II дієвідміни;

- 2) форми однини атематичних дієслів із кінцевими *-и (-иш), -и, -т'(-ц')*;
- 3) короткі форми дієслів I дієвідміни;
- 4) спрощені форми дієслів II дієвідміни 3^{-ої} особи однини (з нульовою флексією і тематичним голосним *-e*) без кінцевого *-т'*;
- 5) значна перевага форм 1^{-ої} особи множини теперішнього і майбутнього часу дійсного способу дієслів на *-м* над формами на *-мо*;
- 6) форми на *-ат'* та на *-ут'* у ненаголошеній парадигмі дієслів 3^{-ої} особи множини;
- 7) наявність форм передминулого часу дієслів;
- 8) форми 1^{-ої} особи множини наказового способу дієслів із наголошеними *-ом / -ім*.

Установлено, що у формах дієслів говірки Запорізького Надазов'я в ряді випадків мають такі діалектні риси, які споріднюють їх із степовими, слобожанськими та полтавськими говірками південно-східного наріччя української мови. Зосередження деяких особливостей у мовленні респондентів найстаршого віку та порівняно нечасте їх спостереження в решти носіїв говірок дає підстави стверджувати, що внаслідок впливу українського літературного мовлення та російського в українських запорізько-надазовських говірках наявні процеси поступового втрачання окремих архаїчних рис. Найстарші носії говірок виявилися найбільш стійкими до впливу різних чинників на їх мовлення.

Література

1. Атлас української мови : у 3-х т. – Т. 3 : Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наукова думка, 2001. – 266 с.
2. Бевзенко С. П. Форми вияву майбутньої дії в українських діалектах / С. П. Бевзенко // Український діалектологічний збірник : Книга 3 : Пам'яті Тетяни Назарової. – К. : Довіра, 1997. – С. 213–217.
3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія : [навчальний посібник] / С. П. Бевзенко – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
4. Бузук П. Діалектологічний нарис Полтавщини / П. Бузук. – К., 1929. – С.159 – 195.
5. Ващенко В. С. Полтавські говори / В. С. Ващенко – Харків : ХДУ, 1957. – 540 с.
6. Височина В. А. Форми теперішнього часу дієслів у степовій говірці долини річки Мокрої Сури / В. А. Височина // Питання української діалектології і міжмовних (міждіалектних) контактів : зб. наукових праць. – Дніпропетровськ, 1972. – С. 88 – 95.
7. Делюсто М. Діалектний текст як джерело дослідження дієслівної парадигматики / М. Делюсто // Лінгвістичні студії. – Вип. 19. – 2009. – С. 224 – 229.
8. Діденко Н. М. Дієслівні форми у староукраїнських пам'ятках першої половини XVII ст. / Н. М. Діденко // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – Вип. XX. – С. 88 – 102.
9. Діденко Н. М. Напрямки досліджень дієслівної словозміни в пам'ятках староукраїнської мови / Н. М. Діденко // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2008. – Вип. XVI. – С. 33 – 39.
10. Діденко Н. М. Становлення форм минулого часу дієслова у мові пам'яток ділового стилю першої половини XVII ст. / Н. М. Діденко // Мова і культура (Науковий журнал). – К. : ВД Дмитра Бураго, 2008. – Вип. 10. – Т. I (101). – С. 147 – 153.
11. Діденко Н. М. Функціонування аналітичних форм майбутнього часу дієслова в полемічній літературі першої половини XVII ст. / Н. М. Діденко // Мовні і концептуальні картини світу. – К.: ВД Дмитра Бураго, 2009. – Вип. 25. – Ч. 1. – С. 222 – 226.
12. Дроздовский В. П. Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области) : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук / В. П. Дроздовский. – К., 1962. – 27 с.

13. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1966. – 307 с.
14. Ковальчук М. Гуцульські діалектні особливості парадигми іменника та дієслова в новелах Марка Черемшини / М. Ковальчук // Вісник Прикарпатського національного університету : Філологія. – 2008. – Вип. XIX–XX. – С. 77 – 80.
15. Марчук Н. Й. Ареали деяких дієслівних форм української мови / Н. Й. Марчук // XIII Республіканська діалектологічна нарада : [тези доповідей]. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 102 – 104.
16. Марчук Н. Й. Форми І особи однини дієслів теперішнього часу в українських говорах / Н. Й. Марчук // Українська діалектологія і ономастика : [зб. статей]. – К. : Наукова думка, 1964. – С. 80 – 94.
17. Марчук Н. Й. Система дієслівної словозміни / Н. Й. Марчук // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К., 1983. – С. 101–126.
18. Муқан А. М. Варіантність форм у деяких новостворених говорах української мови / А. М. Муқан // Українська діалектна морфологія. – К., 1969. – С. 191–199.
19. Чабаненко В. А. Говірки долини р. Кінської : дис. на здобуття наукового ступеня канд. філологіч. наук. / Віктор Антонович Чабаненко. – Дніпропетровськ, 1965. – 333 с.